

Михайло Наєнко, Олександр Мушкудіані, Олена Погребняк

«ЕНЕЇДА» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ТА ХУДОЖНІ ПЕРЕКЛАДИ ЇЇ ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ

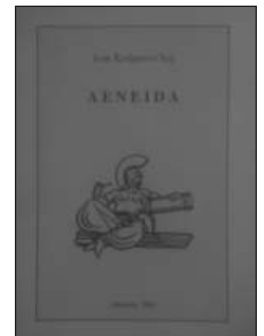
Переклад, як знаємо, – це адаптація художнього тексту до мовних особливостей іншої мови. Інколи доля перекладеного тексту буває ще більш живучою, ніж оригінал. Один із прикладів – переклад Лесею Українкою поезії Генріха Гейне «Коли розлу-

чаються двоє». Покладена на музику М. Лисенком, вона вже понад століття залишається активною в репертуарі дуже багатьох і солістів, і хорових колективів України. А що, коли йдеться про переклад перекладу? Про переспів чи травестію?

Здебільшого вони залишаються тільки літературним фактом у певній літературі. Так було, скажімо, з травестіями Вергілієвої «Енеїди» французькою (Скаррон), німецькою (Блюмауер) чи

російською (М. Осипов та О. Котельницький) мовами. Видані чи й перевидані у своїх літературах, вони далі й не зрушили з місця. Інакша доля судилася травестійній «Енеїді» І. Котляревського.

Її перекладено понад десятьма мовами Європи, і процес творчого перекладу триває донині. Назвімо тільки найбільш відомі: російською існує п'ять перекладів, два останніх із яких (А. Кондратенка й А. Ільїна) виконані вже в наші дні – 1998-го і 2013 року. Крім того, перевидано 2008 року переклад В. Потапової, що вперше з'явився 1961-го. Чеською мовою переклад здійснили Марія Марчанова, Зденка Ганузова і Ян Туречек-Ізерський (1955); білоруською – Аркадзь Кулешов (1969); болгарською – Кирило Кадійський (1987); румунською – Аурел та Іоан Ковачі (2001); німецькою – (у Відні) Остап Грицай (1915) та Ірена Качанюк-Спіч і Леонід Рудницький (у Мюнхені) (2003); англійською – (у Торонто) Богдан Мель-

ник (2004); польською – (у Варшаві) Єржи Плешнарович (1976) і (у Любліні) Петро Куприш (2013); грузинською – Аміран Асанідзе (2011; раніше друкувався також журнальний варіант цього перекладу); 2005 року у Львові перевидали окремі частини поеми польською Єржи Єджевич, Флоріан Неуважний і Єржи Загорський; перекладено мовою есперанто – Геннадій Турков (залишається в рукопису); японською готує переклад Хіно Такао; існує також своєрідний переспів білоруською мовою анонімного автора ще з початку XIX століття. Статистика, як відомо, суха й ніби мало про що говорить, але коли вона така численна, то змушує думати не лише про кількість, а й про якість. Такої кількості перекла-

дів іноземними мовами не сподобилася жодна інша травестія Вергілієвої «Енеїди». У чому ж тут секрет?

Наші попередники-літературознавці над цим уже думали не одну нічку й годиноньку. У радянські часи були міркування щодо цього О. Білецького, П. Волинського, П. Хропка й ін., але вони (в умовах заблокованості відомостей про Розстріляне Відродження) нічого не говорили про Миколу Зерова. А він, як нам здається, дав найбільш прийнятну характеристику цікавої для нас проблеми. На думку вченого, І. Котляревський мав перед собою російську (М. Осипова) та деякі інші травестії часів європейського ренесансу, проте М. Зеров знаходить в українського автора те найголовніше, завдяки чому вона суттєво відрізняється від них. Твердження Олександрі Єфименко, що «“Енеїда” Котляревського так относиться к “Энеида” Осипова, как живой цветок к жалкому тряпичному изделию», М. Зеров відчутно пом’якшує і наголошує: «Осипов більше версифікатор; він дає легкий вірш, але не може конденсувати своїх образів, тоді як Котляревський дає яскраві образи і, підсилюючи епітетами, робить їх більш рельєфними та пластичними. У виразах Котляревського більше іронії, що підсилює враження й дає розмаїтіший вислів. В Осипова надто мало національного колориту». Є підстави стверджувати, що саме обрідна поетичність і національний колорит поеми І. Котляревського найбільшою мірою сприяли і сприяють тому, що інтерес до неї іноземних авторів-перекладачів виникав і виникає буквально до сьогодні. Навіть у російських. Якби їх улаштувала версія травестії М. Осипова, то вони б навряд чи зверталися до поеми І. Котляревського знову й знову. Нам видається, що найбільш професійний переклад її здійснила В. Потапова 1961 року, а 2008-го його перевидано в Петербурзі – в цьому виданні вміщено й український варіант твору, і 104 ілюстрації художника Дмитра Бісті. Вони (ілюстрації) не можуть, звичайно, змагатися з ілюстраціями Анатолія Базилевича, які готувалися в тих же 60-х роках ХХ століття в Україні, але для російськомовного читача в них містилося дуже багато національної інформації про український шедевр.

Академік О. Білецький устиг 1961 року написати передмову до перекладу «Енеїди» В. Потапової та сказати, що він (переклад) «наиболее эквивалентный вариант украинского текста». Національний колорит перекладу поеми вчений, проте, аналізував скупко, а в М. Зерова це був найпереконливіший аргумент на користь тексту І. Котляревського. «Неокласик» Зеров писав: «В Осипова надто мало національного колориту: так, його спроба надати Дідоні та її двору колорит російсько-поміщицької старосвітчини – слабенька. Котляревський, обставивши цю сцену аксесуарами характеру національно-побутового, зробив її живим документом певної доби». До прикладу – один із фрагментів поеми й те, як його переклала В. Потапова:

*Так вічної пам’яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись...*

У В. Потапової ці рядки звучать так:

*У нас в Гетманщине, бывало,
Свои обычаи велись.
Равняясь, войско застывало
Без всяких «стой, не шевелись!».
Казацкий полк любой заправский –
Лубенский, Гадячский, Полтавский –
Все в шапках, словно мак, цветут.
Нагрянут с копытами стальными,
Ударят сотнями лихими –
И подчистую всё метут.*

У М. Осипова така сцена відсутня, зате аж надто детально описано в нього стосунки Енея з Дідоною. Тут йому бракувало того поетичного лаконізму, який характерний для художньої мови І. Котляревського:

*Еней з Дідоною возились,
Як з оселедцем сірий кіт...*

У В. Потапової ці два рядки звучать так:

*Еней с Дидоною бесились,
Возились, словно с салом кот...*

Бачимо, що поетеса-перекладачка використала два слова, яких немає в Котляревського: образ «возились» вона підсилила експресивнішим «бесились», а «оселедця» замінила «салом». Від цього поетична картина не втратила свого колориту, а в національному розумінні стала не менш яскравою, бо ж образи «кота» й «сала» в українській традиції існують нерозривно здавна: академічний словник української мови подає кілька фразеологічних прикладів саме такого змісту з творів багатьох українських письменників: Г. Квітки-Основ’яненка, Лесі Українки, Гната Хоткевича та ін.

Інколи В. Потапова вдавалася ніби до калькування українських слів; часом додавала в перекладі якісь свої, але вмонтовувала все це в такі звороти, що все в неї виходило аж дуже по-російськи й водночас не втрачало українськості. Скажімо, в переліку збройного начиння, яким у боях користувалися троянці:

*А про военный обиход
Пришлось готовить впрок снаряды, –
Так много, просто дрожь берёт!
Из глины ядер налепили,*

*Для пультів галушок насушили,
Солили сливи – на картечь.
В щити корита преврацали,
Из бочек днища вышибали,
Прилаживали их у плеч.*

То дарма, що зникли в перекладачки всілякі квачі та макогони, колеса й церковні мари, зате з'явилися днища бочок та корита-ночви, які в поетичному лексиконі українських авторів зовсім не чужі. Згаданий академічний Словник української мови знаходить його в Г. Квітки-Основ'яненка, М. Стельмаха чи, наприклад, Олесь Досвітнього: «З повітки сивий дідок викотив величезне барило, намагаючись перекинути догори днищем» (Олесь Досвітній). В. Потапова, отже, добре, як зауважив академік О. Білецький, освоїла лексику поеми й української мови, орієнтуючись, між іншим, і на лексику повістей М. Гоголя, в яких дуже вдало поєднувався, зокрема, «комічний» елемент і російського, й українського лексикону. Ще один приклад для підтвердження цієї думки наведемо у зв'язку із зображенням у поемі картин пекла. В І. Котляревського це не просто пекло, а саме українське пекло, навіть у варіанті, коли в те пекло потрапляв наш брат – літератор. Пригадаймо:

*Гай, гай!.. та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш:
Сиділи там скучні піїти,
Писарчуки поганих віри,
Великі терпіли муки:
Їм зв'язані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться...
Який же втерпить його хрін?*

Здавалося б, ну як перекласти російською цей суто український вигук: «Гай, гай!», суто українську ідіому «нігде правди діти», суто Котляревського винахід «скучні піїти»? В. Потапова знайшла для цього саме російські й по-справжньому поетичні відповідники:

*Эхма! Лукавить нет охоты,
Солгав, лишь попадешь впросак.
Томились в пекле рифмоплёты,
Немало было там писак.
Великую терпели муку
За то, что нагоняли скуку... і т. ін.*

Вельми доречними є російські відповідники «Эхма!» для «Гай, гай!», «рифмоплёты», «писак» для «скучних піїтів» і «писарчуків поганих віри» тощо.

Не одну оскомину вже набили імперські інсинуації, що українська й російська мова споріднені, а носії їхні – єдиний народ. Жодної спорідненості і ніякий не єдиний. Поетична мова це підтверджує якщо не на всі сто відсотків, то близько до цього. Так званого пересічного росіянина до розстрілу став, а він ніяк не второпає, що воно то написано в Котляревського:

*Борців як три не поденькуси,
На моторошні засердчить;
І зараз тяглом закинуєси,
І в буркоті закеньдююши.
Коли ж що напхом з'язикаєси
І в тебе добре зживотаси,
То на веселі занутрить;
Об лихо вдаром заземлюєси,
І весь забуд свій зголодуєси,
І біг до гора зачортить.*

Віра Потапова, мабуть, не одним потом зросилася, щоб знайти цьому хоч приблизний російський відповідник. І таки знайшла, скориставшись, щоправда, лише мотивом та грою в каламбур, але ніяк не словесними аналогами. Довелося відмовитися і від «борцу», і від «тягла», і від «горя», замінивши їх «обедком», «тоскою» чи «досадою». Хоча звучить і приблизно, але для трохи підготовленого віршолоба з Росії це буде зрозумілим. Добре, що хоч «борцу» не постав як «первое», а «тягло» – як «скот», який несе на шії улюблене в росіян «іго». Заграбастане, щоправда, з тюркських джерел.

Своєрідною була адаптація Вергілієвого сюжету до білоруської літературної практики. Над проблемою їхньої поеми ««Энеїда навыварат» у різний час міркували Р. Падбярэзкі, Ю. Карський, М. Марковський, А. Мальдзіс, Г. Кісяльов, М. Хаустовіч та інші білоруські науковці. Найбільше суперечок викликає особа письменника й час написання твору, міра впливу на білоруського автора українського тексту І. Котляревського. У 20-х роках ХХ ст. український дослідник М. Марковський спробував довести, що не лише «Енеїда» І. Котляревського впливала на появу білоруської «Энеїды навыварат», але й навпаки – начебто міг існувати і зворотний вплив. Такий висновок ґрунтується на спостереженні над текстом першого видання українського твору (1798), де є рядок «Як хочеш, так себе смякай», де слово «смякай» – не українське, а білоруське. Можливо, І. Котляревський уже був знайомий із білоруським твором, коли взявся за перо? (Г. Кісяльов). Версія ця видається майже фантастичною, адже українська поема була добре відомою й популярною на білоруських землях із кінця ХVІІІ ст., побутувала в рукописах і в усній формі. Тоді як перші згадки про білоруську «Энеїду» – аж 1837 року. Саме тоді студент-першокурсник Москов-

ського університету І. Мисловський передав О. Бодянському фрагмент поеми (104 рядки) із заголовком «Отривокъ изъ 1-ой песни Енеиды, вывороченной на изнанку на белорусській яззыкъ, по образцу мало-россійской Котляревскаго, г-мъ Мысловскимъ (въ губ. Витебске)». Текст самої поеми написано латинкою. Саме цей текст, але вже кирилицею, і скопіював для П. Шафарика О. Бодянський. Це призвело до низки неточностей і перекручень у ньому.

Дослідники ХХ століття здебільшого погоджуються з думкою, що твір виник скоріш за все після війни 1812 року й не пізніше 1830 року. Уперше був опублікований у Петербурзькому журналі «Маяк» 1845 року, більш повна публікація (303 рядки) з'явилася в 10–11 числах «Смоленского вестника» за 1890 рік. Наукову публікацію тексту «Енеїди навыварат» здійснив академік-славист Юхим Федорович Карський на початку минулого століття. Учений доводив, що за мовними й етнографічними ознаками, деякими реаліями, присутніми на сторінках поеми, її автор походить із західної Смоленщини (риси північно-східних білоруських говірок, до яких належить і смоленський діалект). Автором був смоленський поміщик Вікентій Павлович Равінський. Поема могла бути написана ним або після повернення з армії (1816–1825), або кількома роками пізніше. У родині тривалий час зберігався рукопис поеми, й саме на його основі внук В. Равінського Костянтин здійснив публікацію «Енеїди навыварат» у «Смоленском вестнике». Як і Ю. Карський, білоруський письменник і дослідник літератури ХІХ століття Г. Кісяльов дотримується версії про В. Равінського як найбільш вірогідного автора твору. Поема писалася, поза сумнівом, як безпосередня реакція на появу «Енеїди» М. Осипова та І. Котляревського. Складна художня природа твору пояснюється поєднанням книжної письмової традиції з народно-фольклорною основою. Навіть зачин, що перейшов з українського козачого епосу («Жыў-быў Эней, дзяцюк хулавы...»), абсолютно не властивого білоруській історії та фольклорній традиції, свідчить про народно-пісенну першооснову тексту. Цілоком зберігаючи класичний сюжет Вергілія (обов'язкова умова травестії), автор наповнює свій твір реаліями життя білоруського села кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть, часів кріпацтва. Фабула, що перейшла з «високого» жанру, викладена мовою білоруського селянина. Присутність натуралістичних сцен і ненормативної лексики, на думку А. Мальдзіса, є ознакою свідомої полеміки автора з панівними в тогочасній літературній традиції канонами класицизму й сентименталізму. Автор нібито глузує з грубості мови, її відвертої «не літературності» і водночас милується її соковитим гумором, образністю, дотепністю, гнучкістю, здатністю до найрізноманітніших функцій. Троянці, супутники Енея, перетворюються під його пером на кріпосних селян:

*Глядзі, як мы парасшарпалісь,
Аж сорам свеціцца наскрозь,
Ўсе лаці розна растапталісь,
Рубахі чорныя, як вась.
Калі ўжо ласка твая будзець, –
Вялі нам баньку пратапіць!*

У кожному рядкові твору відчувається захоплення невичерпною енергією, талановитістю, спритністю, кмітливістю простого люду – саме ця тема стане наскрізною в білоруській літературі другої половини ХІХ – початку ХХ століть:

*І ўсяку паничыну смякаем:
У бровара сядзець як, знаем;
Пракоп жа ступы, таўкачы,
Загнеткі, суднікі рабіць,
На бочки абручы набіць;
Піліп наш лепіць гарлачы.
А Саўка зелле ўсяка знае.*

Домінантним мотивом білоруської версії поеми, як і «Енеїди» І. Котляревського, є нескореність духу й життєлюбство народу. У раблезіанській сцені бенкету в Дідони, наприклад, докладно представлені всі тонкощі стародавньої білоруської кухні, звичаїв святкування, а етнографічні деталі сповнені життєствердного пафосу:

*За стол ўсе порадам садзілісь,
Мялянік на сталі ляжаў.
Дыдона варыва ўлівала,
Шматкамі мяса ў місьы клала
І забяляла малаком...*

Грунтовно виписана сцена зборів Венери до Зевса демонструє чудові знання автором традиційного білоруського жіночого костюму вищих суспільних верств. А сам головний герой Еней – це не козацький отаман (як у І. Котляревського), а швидше за все представник типу дрібного шляхтича: він освічений і походить із гарного роду, однак бідний, тому змушений служити в панському маєтку. Очевидно, що білоруський автор дотримується реалій тогочасного білоруського життя, досконало передає своєрідний місцевий колорит. Відомо, що Т. Шевченко, який на початку 1840-х років познайомився з білоруською поемою, відзначав її «чисто белорусский элемент». Звертав він, очевидно, увагу на суто мовні особливості твору, які, звичайно, більшою мірою, ніж російські, подібні до українських.

Мовні особливості твору не стають на перешкоді тоді, коли перекладач, крім усього, безмежно залюблений у предмет перекладу й має добру фахову підготовку. Це видно з перекладу «Енеїди» грузинською

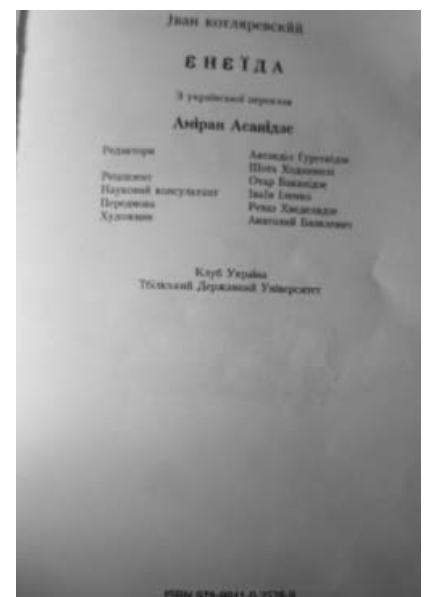
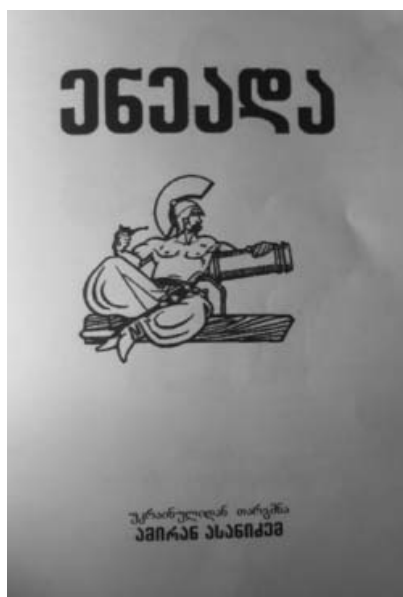

мовою. Це не адаптація, не подвійне травестування, як у білоруському випадку, а саме художній пере-клад. Автор його – Аміран Асанідзе. Він був душою грузинського товариства, яке 1962 року прибуло з Тбіліського університету до університету Київського й тодішнього Київського педагогічного інституту імені Максима Горького (нині педуніверситет імені Михайла Драгоманова). А з-поміж його друзів тоді були майбутні доктори наук і професори Нурі Вердсадзе, Олександр Мушкудіані, Реваз Хведелідзе та майбутній поет без наукових звань і ступенів Аміран Асанідзе.

На цьому знімку, де немає тільки Олександра Мушкудіані, Аміран Асанідзе стоїть крайнім праворуч разом з іншими двома грузинами й викладачкою університету Ніною Тоцькою під час відвідання ними Шевченкової могили на Тарасовій горі в Каневі. Патроном тодішніх і пізніших грузинських студентів, які вивчали українську мову та літературу, був і нині залишається професор Тбіліського та почесний (honoris causa) професор Київського університетів Отар Акакійович Баканідзе (фото праворуч). Він на-

писав для грузинських студентів грузинською мовою «Історію української літератури» у 3-х томах. Його світлину для цього матеріалу взято з презентації грузинського перекладу «Енеїди» І. Котляревського, яка відбулася в українському посольстві в Грузії 2011 року. Перед ним та в його руках бачимо щойно видану книгу грузинського перекладу «Енеїди» І. Котляревського. У нас (М. Наєнко) є чимало гарних спогадів про великого патріота Грузії та України Амірана Асанідзе, проте згадаємо лише один факт: я був дома в його мамі в Тбілісі, вона пригостила нас дивовижним чаєм із гірськими травами та ягодами, а спілкувалися ми з нею через перекладача. Я тоді вперше дізнався (у грудні 1963 року), що жінки у Грузії категорично не спілкуються ні з ким чужими мовами. Є в них неписаний закон, що жінка – головний охоронець мови й національного менталітету, і тому вона повинна говорити зі світом тільки рідною мовою. Перекладачем тоді для нас був студент, комсомольський ватажок університету Томаз Попхадзе.

Над перекладом «Енеїди» І. Котляревського Аміран Асанідзе працював понад 20 років. На жаль,

йому не судилося дочекатися виходу у світ свого перекладу. *«Після закінчення Київського університету він цілком віддався творчій роботі над перекладом «Енеїди», і саме завдяки йому через 200 років грузинський читач має змогу познайомитися з творінням великого українського поета»,* – сказав під час презентації книжки директор Інституту україністики при Тбіліському державному університеті імені І. Джавахішвілі Отар Баканідзе. У цьому заході взяли участь Надзвичайний посол України в Грузії Василь Цибенко, заступник голови Співки письменників Грузії Реваз Мішвеладзе, колеги й друзі перекладача, представники української діаспори в Грузії та засобів масової інформації. А учні тбіліської школи імені М. Грушевського запропонували гостям інсценізовану медіа-презентацію поеми.

У художній майстерності перекладача, так само, як і в майстерності автора першотвору, наявна ціла низка поєднання художніх прийомів: гротеску, пародії, живої і здорової гіперболізації трагічних ситуацій. Усіх їх А. Асанідзе узяв із грузинської народної творчості. Те саме можна сказати і про використання перекладачем реплік. Рядки і в оригіналі, і в перекладі максимально динамічні, прозорі й легкі.

Складність перекладу «Енеїди» І. Котляревського іншими мовами полягає в її бурлескно-трагедійній оповіді й багатющій поетичній мові. У перекладі грузинською часто чуємо лайки, влучні вислови, жаргонізми, узяті із живої мови Грузії. Особливо, коли йдеться про гумористичне наповнення поеми. Перекладач перегорнув гори мовних шарів, щоб досягти поставленої мети, використовуючи при цьому багатющий лексичний матеріал, точно відтворюючи задум автора та зберігаючи природність і красу рідної мови. Мандруючи за троянцями, грузинський читач побуває в сільській хаті України, у панському палаці й там побачить лубочні картини з найрізноманітнішими малюнками, сюжетами тощо. У нього не виникає жодного сумніву стосовно того, що ці сюжети й картини взяті з українського життя. Це ж можна сказати і про вбрання героїв у виконанні А. Асанідзе: вони носять не одяг троянських звитязців, а сорочки, широкі, мов Чорне море, штани, чоботи, шапки, капелюхи, свитки, себто повністю українські. Те саме можна сказати й про жіноче вбрання: жінки і в першотворі, і в перекладі одягнені з особливою увагою й ретельністю.

Не було для А. Асанідзе потреби вигадувати для героїв і страви: грузинам більшість із них відомі. Герої «Енеїди» в українському та грузинському випадках ласують зі столу все з мисок. Деталі одягу і страв самі вказують грузинському читачеві, з якої країни та суспільного стану вихопив автор цих героїв, показав їхній побут. Цікаво, що відтворені грузинськими літератами назви страв лишаються українськими. Відбувається

все це головню при зображенні подій, де українські народні звичаї тісно переплетені з грузинськими звичаями й побутом. Це є одним з аксіологічних принципів перекладу А. Асанідзе.

У процесі ідейно-естетичного засвоєння «Енеїди» І. Котляревського А. Асанідзе максимально зберігає її фабульну основу, точно відбиває окремі епізоди, змальовані в першотворі, максимально дотримується й відтворює звичаї, народні вірування, прикмети, побут і морально-етичні уявлення українців, різного роду висловлювання, скажімо, з питань народної медицини, розваг, ігор тощо. Усе це в перекладі подано в етично-інтегративному аспекті, через що грузинський читач не потребує зайвих пояснень, уточнень.

«Енеїда» І. Котляревського славиться особливим характером сміху. Грузинський перекладач не міг не звернути увагу на це. Гуманістичний напрям епопеї, героїчні діяння самого Енея, дух мужності, патріотизму й товариської солідарності в перекладі максимально співзвучні з оригіналом і водночас із історичними традиціями грузинського народу. Тому ці місця глибоко лягають у пам'ять грузинів-читачів. Природа сміху в «Енеїді» А. Асанідзе органічно пов'язана з грузинською природою сміху, місцевою сміховою традицією. Вона глибоко народна та є організаційним центром поеми в обох випадках.

Перекладачеві вдалося мобілізувати великий арсенал грузинського поетичного слова для мовної характеристики персонажів. Він зумів увести в тканину свого перекладу той основний словесний склад грузинської побутової лексики, яким великою мірою користувалися всі поети Грузії, починаючи з Давида Гурамішвілі.

А. Асанідзе, як досвідчений перекладач, зокрема і з української, добре знав, що перебуває під тиском складної поетичної мови – стилістичної строфічної системи; знав, що будь-який автор першотвору задля одної вдалої рими може змінити цілий рядок або і строфу, тобто має велику свободу, перекладач натомість обмежений, позбавлений такої свободи. Водночас йому треба адекватно відбити обриси окремої строфи і зберегти думку кожної з них, кожну деталь, кожен нюанс першотвору. Амірану Асанідзе вдалося повторити ритміко-інтонаційні особливості оригіналу і вкласти зміст кожної окремої строфи першотвору в навіть схематично схожу грузинську десятирядкову строфу.

Відомо, що у творенні оригінального поетичного ритму основну функцію в строфі відіграє рима. Але інтонаційний акцент часто випадає на різні ділянки строфи. Це надає строфі поліфонічного звучання. А. Асанідзе підійшов до відтворення цієї особливості оригіналу творчо. Він майстерно повівся з ритмічною структурою й так досяг інтонаційного багатства поеми. Водночас у перекладеній строфі панує ритм грузинського вірша і грузинського віршування, що аналогічне ритму й звучанню першотвору.

Для відтворення мовно-лексичних та інших художніх образів перекладач старанно шукає й обов'язково знаходить відповідники. Цього, звичайно, важко досягти та, як показує зіставлення, іноді навіть неможливо. Ось зразок перекладу першої строфи з першої частини першотвору:

*Цецхлівіт бічі іко Енеас –
Казакзе аба він тквас аугі,
Чірса да лхінші суприс мивенеба,
Шпотса да чхубші мхне да чаукі.
Роца бердзнеба гадацвес Троа,
Акціес перилад да квебіс гровід,
Ман, хіпатебіші асе нацадма,
Гудамшієрі халхі шекара,
Дагледжіл халатс хелі стаца да
Зургі акція миобел квеканас.*

Така система ідентичності в перекладі витримана автором до кінця поеми. А. Асанідзе максимально зберіг строфічну систему оригіналу. Як завжди, рядки I–III, II–IV–V, VI–VIII, VII–IX, VIII–X римуються й лише зрідка ніби руйнується схема римування оригіналу, а натомість виграє грузинський двійник. Загалом переклад звучить максимально «по-грузинськи» й повністю передає зміст українського першотвору.

Найважче всім без винятку перекладачам давалися ідіоми, фразеологізми, метафоричні вислови суто українського походження. Ну як, скажімо, передати іншими мовами образи на зразок «завзятіший од всіх бурлак», «тягу дав», «як гурия ланців» чи «п'ятами з Трої наживав»? Коли піти шляхом пошуку адекватності, то можна втрапити в халепу й лише зрідка досягти бажаної поетичності. Румуни, наприклад, «бурлацьку завзятість» Енея означили як «чортисько серед розбишак»; чехи назвали Енея «добрячим пройдисвітом» і «шельмою продувною»; німці пішли ніби легшим шляхом і назвали героя простіше: «смлівіший від усіх». До «осмалених, як гурия ланців» перекладачі підійшли з деякими домислами, щоб точніше передати саме українськість Вергілієвого Енея. Румуни, наприклад, побачили Енеєве товариство «стриженими наголо», чехи – «ватагою халамидників», а німці – «з короткими чубами», тобто – з козацькими оселедцями. Російська перекладачка тут обійшлася «бритоголовими голодранцями», зате для виразів «тягу дати» і «п'ятами наживати» використала деяку творчу адекватність: «Котомку сгрѣб и тягу дал» та «грекам пятки показал». Німці з виразом «тягу дав», як видно, відчули складність: «тягу» сприйняли буквально, і тому в них перемогло дієслово «тягнути» – Еней із військом просто «потягнув». А це далеко не те, що в українській мові «тягу дати». Хоча над перекладом працювали двоє не просто перекладачів, а білінгвіс-

тів. Ірена Качанюк-Спіч і Леонід Рудницький – етнічні носії української мови, а німецька для них – мова спеціальності: обоє мають фахові наукові ступені саме з німецької філології.

Загалом, білінгвізм перекладача – найкраща чи й найголовніша умова якісної перекладацької діяльності. Тому таким природним сприймається переклад грузинською А. Асанідзе, який мав вищу освіту з української філології в Київському університеті; майже бездоганним – російською мовою, оскільки перекладачка В. Потапова знала українську з дитинства й т. ін. Хоч у таких випадках ледве не першорядне значення має суто поетичний хист перекладача. Грузин А. Асанідзе – поет від природи (можу підтвердити особистим знанням його неординарної літературної натури. – М. Н.), українець Б. Мельник – теж поет за покликанням, і тому його англійський переклад не викликає особливих нарікань. Не були «одномовними» також румунські чи болгарські перекладачі, оскільки, крім своєї, автохтонної мови, знали українську переважно з межової ситуації – тобто виростили, формувалися на прикордонні з Україною. Там мовним елементом націй, які існують по сусідству, виповнена не лише фізична аура, а й внутрішнє єство їх. Як казав найбільший модерніст ХХ століття Дж. Джойс, у кожній людини навіть кров тече мовою. Важливим, проте (повторюємо), в усіх випадках залишається обов'язковий поетичний хист перекладача. Без нього «не вловиться» жодна образна структура першотвору, щоб знайти їй відповідник у мові перекладу. Білоруська мова, скажімо, найбільш близька до української й за семантикою, і за звучанням, однак на буквالیстському відтворенні «Енеїди» І. Котляревського білоруський перекладач у жодному разі не спиняється. Тому в нього «парубок моторний» міг би залишитися таким, як і в Котляревського, але ж перекладач знаходить для нього суто білоруський образ – «дзяцюк хупавы». І стає цілком очевидно, що над перекладом працював поет. Таким шляхом ішов і Аркадзь Кулешов, який узявся відтворити українську «Енеїду» білоруською мовою практично через століття після з'яви її переспіву анонімного автора.

Переклади «Енеїди» іноземними мовами тривають досі. Так, польською мовою Петро Куприш переклав її 2013 року, а невдовзі, сподіваємося, з'явиться переклад японською авторства Хіно Такао. Подібне не трапляється із жодною іншою «Енеїдою», яких налічується в зарубіжних літературах десятків чи й більше. Найближче до української стоїть португальська «Лузіада», написана за мотивами «Енеїди» Вергілія португальським поетом Луїзом Камоенсом (видана 1572 року). Електронні джерела свідчать, що вона перекладена п'ятьма мовами: італійською, німецькою, польською, російською, українською.

«Енеїда» І. Котляревського, як уже мовилося, перекладена вже одинадцятьма мовами, а дванадцятий переклад (японською) готується. Якщо врахувати, що деякими мовами існує не один, а кілька перекладів (російською п'ять, білоруською та польською по два), то можна сміливо говорити про українську «Енеїду» як світовий феномен. Про неї (переважно в зарубіжжі) складаються навіть легенди, у які вплетено й деякі домисли, проте оперті вони на реальність.

Є усні відомості, що Наполеон, відступаючи до Парижа після поразки у війні 1812 року, прихопив із собою примірник «Енеїди» І. Котляревського (див.: Нудьга Г. Котляревський за рубежом). А письмово першими за кордоном заговорили про поему чехи (Добровський, 1814; Шафарик, 1826) і поляки (Бандке, 1815). В англomовний світ уввела І. Котляревського Тереза Робонсок, що виступала в літературі під псевдонімом Тальві (30-ті роки ХІХ ст.); вона називала талановитого автора-полтавця навіть останнім гетьманом України. Німецький мандрівник-антропогеограф 1841 року зарахував поему І. Котляревського до найвизначніших і найоригінальніших шедеврів української літератури. Згадано поему й у французькій «Історії світової літератури» (1879) Л. Сішлера та в російській «Історії слов'янських літератур» (1879) О. Пипіна. В «Історії всесвітньої літератури», яка видавалася у 80–90-х роках ХХ століття в Москві, «Енеїду» схарактеризовано як поему, близьку до гуманістичної сатири Ренесансної пори (поруч із творами Ф. Рабле та М. Сервантеса), до комічних національних епопей доби Просвіти (І. Красицький та ін.) і до євро-

пейського «сюжетно-екстенсивного» лицарського роману, зокрема французького «Роману про Енея» та романів «бретонського циклу» Кретьєна де Труа. Світ «бретонського роману», як і української поеми І. Котляревського, побачений (зазначають автори «Історії...») крізь магічний кристал чарівної казки, збудовано на хисткому врівноваженні чудесного та звичайного, високого й низького, героїчного й комічного. Завдяки цьому «Енеїда» І. Котляревського й посіла почесне місце в ряду тих творів світової літератури, які узвичаєно називають «енциклопедіями» народного життя. Серед них «Божественна комедія» А. Данте, «Дон Кіхот» М. Сервантеса, «Людська комедія» О. Бальзака, «Улісс» Дж. Джойса й ін.

За Вергілієм, Енеєві в мандрах, пригодах і подвигах сприяли небесні «боги, богині і півбоги». За Котляревським, серед побратимів Еней бачимо й земних героїв –

*Панька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Їська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса...*

У мене (М. Наєнка) для підготовки цього матеріалу коло помічників було вужчим, але всі водночас і земні, і небесні: картвелолог і україніст Олександр Мушкудіані, білорусист і богеміст Олена Погребняк, германіст Олеся Костюк, класицист і румуніст Сергій Лучканин. Усім їм щире пошанування й велика вдячність за допомогу.

Вікторія Пащенко

УЧАСТЬ ПАНАСА МИРНОГО У ВШАНУВАННІ ПAM'ЯТІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

На відзначення 100-річчя виходу «Енеїди» полтавці вирішили побудувати у своєму місті пам'ятник І. Котляревському. Справу спорудження його взяла на себе Полтавська міська дума. Невдовзі почали збирати на цю справу гроші. А вже 1897 року Панас Мирний був запрошений міським головою до участі в роботі комісії зі складання проекту та вибору місця для монумента. Панас Якович наполегливо і сміливо відстоював місце для нього, яке мусило б бути якомога кращим у Полтаві; він виявляв велику активність, про що свідчать гуморески на цю тему, листування й заява до міської управи.

Заяву Панаса Мирного до міського голови було подано невдовзі після засідання думської комісії – за

участю Л. Позена – щодо питання вибору місця для пам'ятника І. П. Котляревському, яке відбулося 24 (12 за ст. ст.) жовтня 1898 року. У цій заяві письменник наполягав, що не потрібно зводити пам'ятник на Протопопівському бульварі, бо там «теснота, несиметрия в направлении улиц <...>, и грязь квартала», а пропонував поставити його на Петровській площі: «Разбиваемый сквер даст прекрасные условия, чтобы создать у памятника уютный уголок украинского характера и соответствующими кустарниками, деревьями и цветами устроить место, в котором именно мог бы отдохнуть от ежедневной суеты наш обыватель и, полюбовавшись памятником, вспомнить своего достойного предка» [4, с. 588].

